

ОСОБИСТІТЬ
У КОНТЕКСТІ
МОРАЛЬНОГО ТА
ПРОФЕСІЙНОГО ЗРОСТАННЯ

МОНОГРАФІЯ

Видавництво
«Центр учбової літератури»
Київ – 2019

УДК 159.923.5
О-75

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Рівненського державного гуманітарного університету
(протокол №9 від 31 жовтня 2019 р.)*

Рецензенти:

Я. О. Гошовський, доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри педагогічної та вікової психології Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки;

О. М. Кікінежді, доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри психології Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка;

О. В. Камінська, доктор психологічних наук, професор кафедри загальної психології та психодіагностики Рівненського державного гуманітарного університету.

О-75 Особистість у контексті морального та професійного зростання: монографія / за ред. Р. В. Павелківа, Н. В. Корчакової. – Київ : «Центр учбової літератури», 2019. – 192 с.

ISBN 978-611-01-1693-0

Моральність особистості неможлива без усвідомлення і прийняття концепту «гідність». У книзі розкривається сутність цієї моральної цінності, її розвиток та врахування у процесі соціальної взаємодії.

Окрема інформаційна лінія у контексті морального становлення особистості присвячена аналізу конструктивно-деструктивного впливу молодіжного субкультурального простору на особистісний розвиток у період підліткового віку.

Проблематика особистісного становлення у процесі професійної життєдіяльності подана через ідеї розвитку психологічної культури вчителя як особи, що стоїть у витоків духовного розвитку майбутніх поколінь. У книзі піднімаються питання щодо сучасних проблем зайнятості та наслідків, які вони породжують; обговорюються особливості особистісних трансформацій під впливом професійного функціонування. Для обговорення виокремлюються питання розвитку соціального інтелекту як предиктора успішної реалізації завдань соціальної взаємодії у процесі професійної педагогічної діяльності; висвітлюються питання нових стратегій фасилітативної взаємодії у професійній діяльності вчителя.

УДК 159.923.5

ISBN 978-611-01-1693-0

© Авторський колектив, 2019
© Видавництво «Центр учбової літератури», 2019

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	4
----------------------------	---

МОРАЛЬНЕ ЗРОСТАННЯ ОСОБИСТОСТІ

ОНТОГЕНЕТИЧНІ АСПЕКТИ МОРАЛЬНОГО СТАНОВЛЕННЯ ОСОБИСТОСТІ	6
---	---

Павелків Роман

ДИТЯЧА ПРОСОЦІАЛЬНІСТЬ: СТРАТЕГІЧНИЙ АСПЕКТ	22
--	----

Корчакова Наталія

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ФОРМУВАННЯ ПОЧУТТЯ ВЛАСНОЇ ГІДНОСТІ ОСОБИСТОСТІ	40
--	----

Кулакова Лариса, Кулаков Руслан

КОНСТРУКТИВНО-ДЕСТРУКТИВНИЙ ПОТЕНЦІАЛ МОЛОДІЖНИХ СУБКУЛЬТУР	56
--	----

Павелків Віталій

ПИТАННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ САМОРЕАЛІЗАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ

ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ВИВЧЕННЯ КРИЗИ ЗАЙНЯТОСТІ ОСОБИСТОСТІ	73
---	----

Рудюк Олег

ПРОФЕСІЙНА АВТЕНТИЧНІСТЬ ЯК ДЕТЕРМІНАНТА ПРОФЕСІЙНОГО СТАНОВЛЕННЯ ФАХІВЦЯ З ФІЗИЧНОЇ РЕАБІЛІТАЦІЇ	89
--	----

Примачок Людмила

ДЕТЕРМІНАЦІЯ ПСИХОЛОГІЧНОЇ КУЛЬТУРИ ВЧИТЕЛЯ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ В УМОВАХ РЕФОРМУВАННЯ ОСВІТИ УКРАЇНИ	105
--	-----

Созонюк Ольга

РЕПРЕЗЕНТАТИВНИЙ ТА ФУНКЦІОНАЛЬНИЙ АСПЕКТ СОЦІАЛЬНОГО ІНТЕЛЕКТУ ПЕДАГОГА	123
---	-----

Івашкевич Едуард, Яцюрник Алла

ПСИХОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ОРГАНІЗАЦІЇ ФАСИЛІТАТИВНОЇ ВЗАЄМОДІЇ У РОБОТІ ВЧИТЕЛЯ	140
--	-----

Хупавцева Наталія

ПСИХОЛОГІЧНІ МЕХАНІЗМИ ЗДІЙСНЕННЯ ПЕРЕКЛАДАЦЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В ПАРАДИГМІ ПРОФЕСІЙНОГО СТАНОВЛЕННЯ МАЙБУТНЬОГО ПЕРЕКЛАДАЧА	156
---	-----

Михальчук Наталія, Івашкевич Ернест

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	172
---	-----

МОРАЛЬНЕ ЗРОСТАННЯ ОСОБИСТОСТІ

Павелків Роман

ОНТОГЕНЕТИЧНІ АСПЕКТИ МОРАЛЬНОГО СТАНОВЛЕННЯ ОСОБИСТОСТІ

Бурхливе, нестабільне сьогодення загострює увагу до питань морального становлення особистості. Науковий аналіз питань гармонізації соціальних процесів належить до магістральних напрямів психологічного пізнання. Життя людини у соціумі, її входження у світ складних, багатогранних зв'язків може відбуватися лише за умови врахуванням об'єктивних законів співжиття, узгодження інтересів людини і суспільства, потреб кожного його члена, особливостей соціалізації наступного покоління. Ці функції покликана здійснити моральна свідомість особистості, унікальний елемент людської психіки, який найповнішим чином відображає соціальне ество людини. Сучасна соціально-психологічна атмосфера у суспільстві обумовлює виникнення ряду проблем, які пов'язані із моральною сферою підростаючого покоління. Важливість цієї проблеми обумовлена рядом причин. По-перше, розвиток моральної сфери – основа особистісного розквіту. В умовах сьогодення формування моральної позиції особистості вимагає від психологів та педагогів застосування ефективних форм та засобів психологічного впливу на дитину. По-друге, об'єктивне відображення процесу гуманізації суспільства основною складовою якого є моральність, потребує розробки нових програм формування індивідуальної моральної свідомості. Тому особливої актуальності сьогодні для науки і практики набуває аналіз вікових аспектів розвитку моральної свідомості та самосвідомості.

З точки зору соціальних законів, мораль розглядається як необхідна умова існування і розвитку суспільства, сформовано розуміння необхідності моральної поведінки людини задля збереження суспільного порядку, соціальної стабільності, справедливості. З психологічних позицій, моральна свідомість розцінюється як необхідна основа та наслідок процесу соціалізації, що забезпечує життя людини в соціальному оточенні. У розумінні джерела моралі виокремлюють дві лінії: як регулятивного правила і як ціннісно-мотиваційного ставлення до буття. Ці лінії знаходять певні кореляти в психологічних структурах діяльності і свідомості особистості.

Мораль формує загальні вимоги до людини, до її поведінки, стосунків з іншими людьми і суспільства в цілому, але при цьому обов'язковою умовою ставить добровільність прийняття цих вимог особистістю. За логікою моралі, особистість повинна виконувати вимоги не через те, що цього вимагає суспільство, а тому, що вона усвідомлює цю необхідність і діє вільно. У такому випадку актуалізується психологічний аспект моралі.

Моральність – це спосіб саморегуляції і спосіб упорядкування міжособистісних стосунків, в основі якого лежить уявлення про цінності. При цьому необхідно враховувати певну відмінність цього поняття у філософському і психологічному трактуванні. У філософському розумінні цінність лише позитивне значення, у той час як з психологічної точки зору, не завжди вдається жорстко дотриматися цього визначення, оскільки за цих умов неможливо розглянути багатогранності людських позицій, індивідуальні варіанти розвитку моральної компетентності. Мораль соціальна, але власне соціальні і культурні засоби управління поведінки розділені. Людина може виокремити себе із соціуму і керувати собою. Моральність – це не просто спосіб соціальної регуляції і саморегуляції, а швидше спосіб культурної і особистісної саморегуляції. Моральна свідомість опосередковується ціннісними уявленнями, нормами і зразками, які відпрацьовуються у суспільстві.

Центральними ланками індивідуальної моралі особистості є моральна свідомість та самосвідомість. Саме такі ціннісні конструкти визначають гуманістичне спрямування поведінки людини в соціальному середовищі, її ставлення до суспільної моралі, формування моральної поведінки. Тому, зважаючи на регулятивно-детерміністську теорію, відомий український психолог В. Т. Циба зазначає, що за умови створення у свідомості особистості цінності-моделі з високою суспільною значущістю, її реалізація і впровадження у життя набуває «стратегічного характеру, проявляється як соціогенна потреба у досягненні задуму з наступною самоактуалізацією і стає для неї сенсом життя» [152, с. 339].

Моральна свідомість і самосвідомість не даються від народження. Вищі регулюючі системи, до яких вони належать, формуються і розвиваються в процесі соціалізації – засвоєння і перетворення індивідом соціально-культурного досвіду.

Засвоєння морально-етичних норм і вимог людського суспільства – провідний лейтмотив формування самосвідомості. Цей процес перш за все розгортається через спілкування дітей з дорослими та однолітками в процесі різних видів діяльності. При цьому зазначимо, що провідну роль у

дієвому засвоєнню моральних норм, як не дивно, відіграє взаємодія не з дорослим, а з рівним партнером. У контактах з дорослим у дітей нормативна поведінка мотивується просоціальною мотивацією, яка є лише первинною ланкою на шляху формування моральної позиції особистості. Моральнісне ставлення до іншого – це вияв цікавості до нього та його дій, співчуття та різні форми просоціальної поведінки, яка є не способом самоствердження, а безпосереднім виявом ставлення до партнера по спілкуванню.

Очевидно, що поведінка, спрямована лише на дотримання вимог, є елементарною основою, яка дозволяє індивіду адаптуватись до умов соціуму, але не є дійсно моральнісною. Моральні норми виступають як зовнішні щодо особистості, як такі, що протистоять їй «Я». Саме тому мораль пов'язана з зовнішньою доцільністю. Така поведінка протилежна поведінці моральнісній, яка пов'язана з «цілепокладанням самого індивіда». «Моральність формується разом з особистістю, утворює принцип її буття і є невід'ємною частиною змісту Я індивіда» [8, с. 53]. Моральність є необхідною умовою повноцінного міжособистісного спілкування, коли інший виступає у своїй цілісності і повноті, що дозволяє пережити відчуття спільності з ним, співчувати та допомагати йому.

Особливий інтерес для науки і практики має аналіз *вікових аспектів* проблеми морального становлення особистості. Можна виокремити принаймні дві найважливіші підстави, які зумовлюють необхідність цього підходу. По-перше, моральна сфера належить до надзвичайно складних творень людської психіки. Аналіз її дорослих (але при цьому не завжди зрілих) форм є досить важким питанням. Вивчення генезису моральної свідомості дозволяє простежувати поетапність формування когнітивно-мотиваційних та емоційних основ морального розвитку, закономірності його переходу від більш простих до складних форм.

По-друге, практика роботи з дітьми показує, що розвивальна і розвивально-коригувальна робота з формування моральної поведінки є найбільш ефективною в періоди, що характеризуються високою податливістю до виховних впливів.

Вивчення вікових аспектів морального становлення особистості в психологічній науці започатковане порівняно недавно. Можна констатувати, що на даний час цілісне вивчення цього феномену відсутнє. Останнім часом з'явилися роботи, присвячені аналізу передумов формування моральної свідомості [4; 23], вивченню впливу особистісних характеристик на розвиток моральної компетентності [129], розкриттю

механізмів психічної регуляції моральних аспектів діяльності підлітків [32; 138].

Водночас, загальною особливістю розробки цієї наукової проблеми є спрямування досліджень на окремі аспекти моральної свідомості: вивчення моральних суджень (О. Г. Белякова, Л. І. Божович [28], С. Г. Якобсон [159]), аналіз їх стійкості (Ф. Н. Аванесова, Ю. Бронфенбреннер, Л. С. Славіна); дослідження когнітивно-оцінних механізмів моральної свідомості та самосвідомості (М. І. Заміщак, А. В. Соломатіна, М. А. Чикалов); аналіз рефлексивних механізмів (М. Ю. Махова, Н. М. Пеньковська, Н. О. Яцюк), аналізу психолого-педагогічних детермінант моральних вчинків (О. В. Гудима)

Існують різні підходи до трактування особливостей розвитку особистості дитини. Так, на нашу думку, найглибше процес морального становлення особистості дитини відображено у теоріях Ж. Піаже та Л. Колберга. Зокрема, Ж. Піаже визначав такі стадії морального розвитку особистості:

1. Доопераційна стадія (2-7 років). «Моральний реалізм» – моральним судженням властива відсутність узагальнень. Схильність морального судження до зовнішньої сторони речей. Дотримання букви, а не «духу» закону. Прийняття моральних норм як беззаперечних та недоторканих.

2. Рівень конкретних операцій (7-12 років). Судження мають узагальнений характер і не залежать від конкретної ситуації. Дитина не вважає правило беззаперечним, його можна змінити. Його дотримання засноване на взаємній повазі людей.

3. Стадія формальних операцій (12-15 років). Моральні почуття перетворюються із почуттів індивіда до конкретних людей (ровесників, батьків) у почуття до суспільства в цілому. Мораль – сукупність універсальних законів [120].

Основне завдання, на думку Л. Колберга, полягає у тому, щоб з'ясувати, як відбувається засвоєння дітьми тих чи інших моральних цінностей на різних етапах онтогенезу залежно від соціальних умов.

Лоуренс Колберг стверджував: 1) моральний розвиток дітей здійснюється за певних стадій; 2) кожна стадія характеризується якісними відмінностями; 3) стадії йдуть в певній послідовності, так що ні одна стадія не може бути пропущена, і не існує зворотного руху; 4) якісні особливості стадії – це домінуюча характеристика морального розвитку дитини в цей період, при цьому дитина може демонструвати розуміння моралі відповідно до вже пройдених стадій і часом переходити в своєму розумінні на наступну, більш високу стадію (але не далі). Перехід дитини

на більш високу стадію неможливий без заохочення, навчання або практики. Більш того, діти схильні задіяти вищу з досягнутих до цього часу стадій.

Для того, щоб дитина здійснювала моральні вчинки у складних життєвих ситуаціях, необхідні три умови:

- виникнення складної життєвої ситуації, що потребує морального вибору;
- дана ситуація повинна бути особистісно значимою для людини;
- людина, що опинилась у ситуації морального вибору, повинна бути здатною до морально-вольової саморегуляції.

Вчений визначав такі стадії морального розвитку дітей:

«Доморальному (передконвенціональному) рівню» відповідають перша стадія – дитина слухається, щоб уникнути покарання, і друга стадія – дитина керується егоїстичними міркуваннями взаємної вигоди – слухняність в обмін на якісь конкретні блага і заохочення.

«Конвенціональній моралі» відповідають третя стадія – модель «гарної дитини», яка керується бажанням схвалення з боку оточуючих і сором перед їх осудом, і четверта – настанова на підтримку встановленого порядку соціальної справедливості та фіксованих правил.

«Автономна мораль» переносить моральне рішення всередину особистості. Вона відкривається стадією «5 А» – людина усвідомлює відносність і умовність моральних правил і вимагає їх логічного обґрунтування, вбачаючи в них ідеї корисності. Потім йде стадія «5 В» – релятивізм змінюється визнанням існування якогось вищого закону, що відповідає інтересам більшості. Лише після цього – шоста стадія – формуються стійкі моральні принципи, дотримання яких забезпечується власним сумлінням незалежно від зовнішніх обставин і міркувань.

В останніх працях Л. Колберг ставить питання про існування ще сьомої, вищої стадії, коли моральні цінності є наслідком більш загальних філософських постулатів; однак цієї стадії досягають лише окремі люди. Рівні розвитку моральної сфери у дорослих Л. Колберг не виокремлює. Він вважає, що розвиток моралі як у дитини, так і в дорослого носить спонтанний характер, а тому жодні виміри тут неможливі [78].

Моральне становлення людини являє собою надзвичайно складний і багатогранний процес. Вирішальну роль у цьому процесі відіграє соціальне середовище. Процес формування моральних якостей особистості відбувається у соціальному середовищі, у його реальних подіях. Розвиток особистості у дитинстві відбувається під впливом різних соціальних факторів.

В. А. Петровський відзначав: «Особистість людини характеризує, перш за все, система відносин, обумовлених її життям у суспільстві» [119, с. 184]. Він зазначав, що якщо людина входить до відносно стабільного соціального середовища, то проходить через три фази розвитку:

1. Адаптація – засвоєння існуючих цінностей і норм, оволодіння засобами і формами діяльності та наслідування інших членів суспільства. Якщо адаптація не відбувається, то формуються якості комфортності, залежності, невпевненості.

2. Індивідуалізація – необхідність «бути таким, як всі». Бажання індивіда до персоналізації, що характеризується пошуком засобів і способів визначення своєї індивідуальності. Якщо виникають труднощі із проходженням другої стадії, то формується негативізм, агресивність, підозрілість. За успішного її проходження формуються такі якості, як гуманність, довіра до людей, справедливість, вимогливість до себе.

3. Інтеграція – протиріччя між бажаннями індивіда бути індивідуальністю, з однієї сторони, і потребою суспільства приймати лише ті індивідуальні особливості, які сприятимуть власному розвитку в групі, з іншої. Людина стає особистістю, коли вона здатна змінити обставини у житті відповідно до своїх цілей і задач, усвідомлено керувати самим собою.

У різні вікові періоди особистісного розвитку кількість соціальних інститутів, що приймають участь у формуванні дитини як особистості, їх виховне значення різні. У процесі розвитку особистості дитини від народження до трьох років домінує сім'я. У дошкільному дитинстві до впливу сім'ї додається вплив спілкування з ровесниками та іншими дорослими людьми. Із вступом до школи відкривається новий потужний канал виховного впливу на особистість дитини через ровесників, учителів, навчальні предмети. Також розширюється сфера контактів із засобами масової інформації, Інтернет мережі і т.ін. Починаючи із підліткового віку велику роль у розвитку особистості відіграє спілкування з ровесниками, друзями, серед яких дитина проводить більшість свого часу. З дорослішанням дитини роль сім'ї у її розвитку поступово зменшується. Натомість збільшується різносторонність виховних впливів на особистість дитини.

У науковій літературі зазвичай вказується на роль сензитивних періодів у інтелектуальному розвитку. Та ми вважаємо за необхідне говорити і про сенситивні періоди у моральному розвитку особистості. Як зазначив Л. С. Виготський: «немає і не може бути іншого критерія для визначення конкретної епохи дитячого розвитку чи періодів, окрім тих

новоутворень, що характеризують сутність кожного віку. Під віковими новоутвореннями слід розуміти той новий тип будови особистості та її діяльності, ті психічні і соціальні зміни, які вперше виникають на даному віковому етапі та які головним чином визначають самосвідомість дитини, її ставлення до дійсності, її внутрішнє та зовнішнє життя, весь процес її розвитку у даний період» [36, с. 117].

Проблемою морального формування особистості і проблема вікової характеристики психічного розвитку дітей на окремих вікових етапах слід вважати ті якості новоутворень, які виникли в процесі розвитку у сфері моральної свідомості, потреб та моральної волі дитини, і які головним чином визначають ту чи іншу міру її готовності до моральної саморегуляції. Звертаючись до проблеми морального розвитку, закономірно виникає запитання: у який період онтогенезу морального розвитку ми вперше можемо говорити про дитину як про суб'єкт моральної діяльності, з якого віку поведінка включає в себе моральну оцінку, коли дитина реально усвідомлено постає перед необхідністю приймати рішення у моральному конфлікті?

Передумовами морального становлення у немовлячому віці виступають потреби дитини у спілкуванні з дорослими, бажання завоювати їх увагу. Дорослий же, у свою чергу, схвалює одні дії немовляти, а за інші – сварить його. Дитина не розуміє суть вимог дорослого, але одразу розрізняє інтонаційні відмінності у голосі, особливості міміки (посмішка), жестів (лагідні обійми) та загального емоційного настрою близького дорослого. Уже протягом першого року життя дитини дорослий застосовує у спілкуванні слова «можна» та «заборонено», підкріплюючи їх виразними засобами. Із спонтанних реакцій дитини виділяються соціально прийнятні зразки поведінки, котрі дорослий фіксує у свідомості малюка. На основі встановлення зв'язку між словом і діями з'являються перші форми просоціальної поведінки. У ранньому дитинстві, як і раніше, ще відсутня регуляція своєї поведінки стосовно інших людей, співвіднесення своїх бажань з бажаннями інших. Виконання вимог дорослих (вказівок, що мають моральне значення) відображає власні мимовільні бажання дитини. Д. Б. Ельконін зазначав, що дитина не розуміє морального змісту вимог дорослого, а прагне зберегти з ним хороші стосунки [157, с. 321].

Важливим моментом розвитку дитини стає поява нового регулятора «потрібно». Розпочинається формування вольових компонентів особистості та вміння стримувати свої бажання. Від дитини вимагається бережливе ставлення до предметів, уміння спілкуватися із однолітками

(не битися, ділитися), дотримання соціальних норм ввічливості (вітатися, слухати дорослого). Розуміння правила і норми у цьому віці ґрунтується на власному досвіді дитини, на безпосередньому усвідомленні негативних та позитивних наслідків дотримання правил.

Загальний розвиток дитини у ранньому дитинстві ґрунтується на високому наслідуванні, зокрема і у сфері морального розвитку. Тому особливо важливим є приклад дорослих. В цілому дитині раннього віку притаманна стихійна моральність. Дорослий спонукає малюка до хороших вчинків, емоційно налаштовує до роздумів над найрізноманітнішими вчинками (вдарив хлопчика – погано, подивись – він плаче, йому боляче, пошкодуй його). Без контролю зі сторони дорослого дитина порушує заборони. Моральні спонукання пов'язані з позитивним ставленням до об'єкта, на який спрямована моральна дія. До кінця раннього віку, якщо дорослий демонструє емоційні зразки поведінки, вірно оцінює вчинки дитини, стимулює позитивні вчинки, мотивує свої вимоги, у дитини можуть формуватися такі моральні якості як бажання допомогти, вміння рахуватися із бажаннями інших, чуйність, доброта. Та все ж ні моральної діяльності, ні порушень моральних норм у ранньому дитинстві ще немає. Адаже норму не можемо вважати порушеною, доки вона не усвідомлюється та не стане інтеріоризованим внутрішнім критерієм.

Основним змістом дошкільного дитинства є вправлення у взаємовідносинах світу дорослих, в соціальних ролях. Дошкільник засвоює закони, за якими будується взаємодія людей, тобто норми поведінки. Традиційно виділяються три взаємопов'язані сфери морального розвитку дошкільника: моральна свідомість (розуміння моральних вимог, критеріїв моральної оцінки, знання суджень, уявлень); моральна поведінка (добровільне наслідування норм за відсутності зовнішнього контролю, неприпустимість особистої вигоди); моральні переживання (формування альтруїстичних почуттів, співчуття, сором). Рівні розвитку цих сфер у різних дітей у дошкільному віці відрізняються. Зокрема, більшість дітей знають основні моральні норми, але далеко не всі усвідомлюють причини необхідності їх дотримання, тобто можуть пояснити, чому не можна обманювати, ображати і т.ін.

У дошкільному віці розвиток моральних оцінок, як і раніше, нерозривно пов'язаний з оцінкою дорослих. Але з'являються такі джерела моральних норм як художня література, правила гри, однолітки [0; 28; 29]. У старшого дошкільника формуються певні еталони-зразки, з якими вони співвідносять свою поведінку [25]. Спочатку контроль здійснюється стосовно ровесників, пізніше формується *моральна самооцінка*.

Звертаючись до дорослого зі скаргою на іншу дитину, дошкільник хоче впевнитись у тому, чи правильно він розуміє норму або правило. Оцінюючи однолітків, порівнюючи себе із ними, він перевіряє правильність своєї поведінки. Іншими словами, дошкільник стає здатним діяти не тільки під безпосереднім контролем дорослого, але і без його безпосередньої участі. Вплив дорослого на дитину здійснюється переважно у процесі діяльності, у ній же значення набувають *особистісного змісту*. Копіювання дорослого набуває нової функції: наслідування у дитини здатне формувати абсолютно нові типи дій.

Розвиток активності що наповнена, порівняно із самим наслідуванням, змістом, формує потреби до застосування нових здібностей. Спочатку такий зміст формується у ігровій спрямованості наслідування. Д. Б. Ельконін наголошував: «Норми, що лежать в основі людських взаємовідносин, формуються через гру джерелом розвитку моралі самої дитини. Гра є школою моралі, але не моралі в уявленні, а моралі в дії» [157, с. 302]. У процесі морального розвитку моральні норми поступово перетворюються із зовнішніх вимог у *внутрішні мотиви поведінки*. Коли дитина починає застосовувати по відношенню до себе ті форми поведінки, які зазвичай застосовують дорослі стосовно нього, з'являється *моральна мотивація поведінки*, моральність «інтеріоризується» [36].

Вирішальне значення для формування моральної свідомості у дошкільному віці відіграє *довільна поведінка, суцільність мотивів*. Однак сама собою поява довільної поведінки ще не означає виникнення моральної поведінки. Здатність діяти за свідомо вибраною поведінкою є підґрунтям морального вчинку. Разом з тим, довільність поведінки дітей дозволяє чинити негативні дії заради позитивної мети. Пізніше з'являється здатність чинити негативні дії заради мети, що немає безпосереднього особистісного значення. Формування мотиву «так потрібно» (вперше з'являється ще у ранньому дитинстві) свідчить про те, що у свідомості індивіда проявляється *загальнозначущий характер моральних вимог*. Старші дошкільники стають здатними до виконання негативних дій, керуючись лише моральними переконаннями [27]. Поява власної моральної мотивації у старшому дошкільному віці підтверджується і тим, що спостерігаються самостійні прояви почуття сорому, тоді як у молодших дошкільників почуття сорому за свої вчинки з'являється лише тоді, коли їх безпосередньо засоромлять, та проявляється у негативній емоційній реакції на осуд зі сторони дорослих.

Впродовж різних вікових етапів особистості властиве різне ставлення до норм соціальної поведінки. Існують вікові періоди, які є

сензитивними щодо порушення правил. Такий фактор морального розвитку у дошкільному віці дозволяє аналізувати моральну діяльність з точки зору максимально розгорнутої орієнтації, оскільки характер та зміст орієнтування визначає моральну свідомість та моральний вибір. Саме порушення моральних заборон передбачає високий рівень орієнтації у моральних нормах та санкціях, а також процес прийняття рішення у моральному конфлікті. Найбільш висока соціальна готовність до порушення правил у дошкільників, підлітків та старшокласників. Готовність до порушення соціальних норм знижується у процесі набуття особистістю соціальної зрілості. Таким чином, дошкільний вік вимагає особливої уваги ще через виникнення перших свідомих намагань порушення моральної норми. У цей період дитина вперше відкриває для себе привабливість можливості безконтрольного здійснення забороненої дії в ситуації, невідконтрольній дорослим.

Старший дошкільний вік є, на наш погляд, тим періодом, коли вперше досить яскраво проявляються основні тенденції морального розвитку – розбіжності між моральною свідомістю та моральною поведінкою, усвідомлення моральних норм, формування особистісного ставлення до базових понять моралі, свідомі намагання перевірки можливості порушення моральних імперативів. У дошкільному віці вперше з'являються моральні мотиви, і дитина стає суб'єктом моральної діяльності. Ми вважаємо, що саме у старшому дошкільному віці уже досить чітко проявляється гетерогенність моральної свідомості та моральної поведінки, та гетерогенність засвоєння моральних норм. До 6-7 років дитина орієнтується не тільки в предметному світі, а й в світі людських стосунків. Старший дошкільник «починає виділяти і усвідомлювати себе в системі взаємовідносин людей» [44, с. 7], розуміє, яке «місце він посідає серед людей і яке займе в майбутньому» [43, с. 249].

До початку навчання в школі приходять розуміння, що оцінка вчинків дитини, її мотивів визначається не тільки її власним ставленням до себе, але й тим, як її вчинки сприймаються і оцінюються дорослими. А це вимагає певного розвитку здатності до рефлексії. Розвиткові рефлексії сприяє включення дошкільника у гру, яка є для нього провідним видом діяльності. В ігровій діяльності виникає необхідність та реальна можливість контролювати, як виконується дія, що є складовою процесу ігрового спілкування. У грі дитина займає подвійну позицію – виконавця дії та контролера одночасно, а це розвиває здатність співвідносити свою поведінку з певним зразком. Тому в рольовій грі виникають передумови

рефлексії як суто людської здатності осмислювати свої власні дії, передбачаючи реакцію інших людей [43, с. 242].

У дошкільника з'являється початкова форма усвідомлення дитиною самої себе, що є найважливішим новоутворенням дошкільного дитинства. Це є свідченням того, що формування рефлексивного ставлення до себе як до «іншого» починається задовго до школи, тому важливо, щоб умови шкільного життя сприяли подальшому розвитку відносин дитини з самою собою. Такий розвиток є основою формування в молодшому шкільному віці позиції учня, який «удосконалює себе сам» [69, с. 117].

Таким чином, на порозі школи дитина все більше звільняється від імпульсивності, у неї починають формуватись почуття відповідальності, справедливості. В ігровій діяльності виникає здатність до ототожнення зі значущими іншими і одночасно до уособлення. Л.С. Виготський вказав, що криза семи років дає початок диференціації внутрішнього світу і зовнішніх проявів особистості дитини. «Втрата безпосередності означає привнесення в наші вчинки інтелектуального моменту, який вклинюється між переживаннями та безпосереднім вчинком, що є прямою протилежністю наївній та безпосередній дії, властивій дитині» [36, с. 199]. Внаслідок кризи виникає «осмислене орієнтування у власних переживаннях» [36, с. 202].

Соціальна ситуація розвитку в молодшому шкільному віці характеризується новим ставленням з боку дорослих і новими вимогами, які відповідають статусу молодшого школяра. Це поєднується з прагненням дитини до зміни свого становища в системі доступних їй соціальних відносин, що проявляється уже до кінця старшого дошкільного віку. Прагнення до виконання нової, суспільно значущої діяльності (якою є учбова діяльність) підготовлене усім попереднім розвитком дитини. Закономірним підсумком такого розвитку є усвідомлення себе як суб'єкта в системі людських стосунків.

Молодший шкільний вік характеризується, пер за все, появою нового соціально значущого статусу, нового ставлення дорослих. Ці фактори стимулюють розвиток самостійності дитини. Новим важливим фактором, що впливає на моральний розвиток молодшого школяра, є думка шкільного колективу та поведінка ровесників, де стихійно формуються свої норми поведінки. Соціальна ситуація розвитку молодшого школяра, пов'язана зі вступом до школи, передбачає встановлення і налагодження нових соціальних зв'язків як з дорослими, так і з ровесниками. Виконання норм і вимог шкільного життя, які є безвідносними щодо кожного конкретного «Я», і при цьому можливість

зберегти власний внутрішній світ, стає реальним, завдяки «переживанню себе як власника таємниці свого Я» [3, с. 444]. Таким чином, виникає суперечність: необхідність і готовність молодшого школяра відповідати вимогам і очікуванням інших поєднується з необхідністю захисту свого внутрішнього світу від інших. Саме ця суперечність, на думку Г. С. Абрамової, є головною в психічній реальності молодшого школяра. Її розв'язання пов'язане зі створенням «міри правильності» в регуляції стосунків в системі Я – інші люди та в регуляції стосунків в системі «Я – Я» [3, с. 446-447]. Розв'язання цієї суперечності дає підстави вважати молодший шкільний вік сензитивним для морального розвитку та для розвитку моральної рефлексії зокрема.

Вступ дитини до школи вимагає оволодіння новим для неї видом діяльності – учбовою діяльністю. Саме в межах провідної для молодшого школяра учбової діяльності виникають основні новоутворення віку: рефлексія, довільність та внутрішній план дії. Дослідження, які ґрунтуються на положеннях теорії учбової діяльності В. В. Давидова, спрямовані на вивчення особливостей та умов розвитку теоретичної рефлексії в молодшому шкільному віці. Змістом учбової діяльності є теоретичні знання, які пов'язані з теоретичним мисленням людей, їх теоретичною свідомістю. «Оволодіння основами таких форм суспільної свідомості та відповідних їм духовних утворень передбачає виконання дітьми такої діяльності, яка є адекватною історично-втіленим в них людській діяльності» [52, с. 133]. В. В. Давидов підкреслював, що в учбовій діяльності школяр відтворює реальний процес створення людьми понять, образів, цінностей, норм, які людство накопичило і втілило в ідеальних формах духовної культури.

Структура учбової діяльності включає такі основні компоненти: визначення цілей діяльності, планування, власне виконавський етап, контроль та корекція. Проте, як свідчить практика, в традиційній школі цілісна структура учбової діяльності реалізується не у достатньому обсязі. Найбільш повно молодші школярі оволодівають лише виконавським компонентом учбової діяльності. Вчитель, як правило, сам ставить учневі цілі, сам планує діяльність, сам контролює та оцінює роботу учнів. Така ситуація аж ніяк не сприяє формуванню основних новоутворень молодшого шкільного віку, в тому числі і рефлексії. Як показано в дослідженнях школи В. В. Давидова, саме оволодіння такими «традиційно вчительськими» компонентами учбової діяльності, як контроль та оцінка, передбачає зосередженість учня на змісті власних дій, розгляд їх підстав з точки зору відповідності результату, який передбачено задачею. Власне,

таке звернення до підстав своїх дій є рефлексією. Рефлексія формується в процесі повноцінної учбової діяльності молодшого школяра і одночасно робить саму учбову діяльність та її компоненти (зокрема, контроль та оцінку) більш досконалішими [52]. Виникнення рефлексії в ході учбової діяльності визначає суттєву перебудову всієї пізнавальної та особистісної сфери молодших школярів.

Г. Крайг серед здобутків молодшого школяра відзначає удосконалення образу Я, що постачає дитині своєрідний «фільтр», через який вона оцінюватиме свою соціальну поведінку та поведінку інших [82, с. 508]. Одночасно з'являється здатність до соціального висновку – вміння припускати, що думки іншої людини відрізняються від власних, усвідомлювати, що інша людина здатна уявити хід думок дитини [82, с. 528]. Тому, аналізуючи психолого-педагогічні детермінанти моральних вчинків у період молодшого шкільного віку, психологи наголошують, що їх основою є: усвідомлення і розуміння учнями моральних норм та етичних цінностей, притаманних соціуму; адекватна оцінка школярами моральних дій оточуючих їх людей, літературних персонажів, героїв кінофільму; самооцінка учнями власних моральних дій; мотиви поведінки молодших школярів (О. В. Гудима, 2007).

Дослідження З. С. Карпенко довели можливість формування у молодших школярів здатності до ціннісного самовизначення: «тенденція до ініціювання морально-мотивованих дій (спрямованих на користь іншим) помітно переважає над тенденцією реалізувати своє право на дію на користь собі» [76, с. 27-28]. Одночасно при оцінці особистісних якостей молодші школярі переважно орієнтуються на успіх-неуспіх в учбовій діяльності, що поширюється на інші сфери самореалізації особистості. Оскільки, перехід від прагматичного до морально-колективістського самовизначення в молодшому шкільному віці є його характерною психологічною особливістю [82, с. 28], то, очевидно, саме в цей період створюються сприятливі умови для розвитку моральної рефлексії.

Завдяки стійкості, довірливості поведінки, у молодшому шкільному віці можна говорити про зародження моральних якостей особистості, тобто стійких рис характеру, що втілюються у ті, чи інші моральні норми. Молодші школярі здатні усвідомити моральні якості та співставити їх із вчинками щодо оточуючих людей, але ще не зовсім можуть виконувати схожі дії стосовно самого себе.

Слід відмітити і таку особливість молодших школярів, як здатність легко засвоювати знання в тому числі і моральні. Одночасно дослідники

даного періоду підкреслюють ригідність сприймання та засвоєння знань, авторитарність, яка проявляється в тому, що для дитини не особливо важливим є те, що засвоюється, скільки те, хто подає знання. В молодшому шкільному віці проявляється описаний Ж. Піаже феномен «морального реалізму», коли важливим є власне виконання моральної норми, часто безвідносно до її змісту [20]. Діти цього віку часто схильні оцінювати вчинки не за їх мотивами, а за їх наслідками. Корекція описаних особливостей розвитку молодших школярів як один з своїх елементів включає розвиток здатності до моральної рефлексії. У молодшому шкільному віці складається певна система моральної саморегуляції, яка в цей період в основному відповідає вимогам, що пред'являються ззовні. Це дає підстави дорослим вважати молодший шкільний вік «найбільш слухняним», а внутрішній світ дитини – «безпроблемним».

Молодший шкільний вік традиційно вважається одним з найбільш стабільних періодів в житті людини, проте «він багатий прихованими можливостями розвитку» [120, с. 53]. Виявлення та реалізація подібних можливостей є необхідною умовою підготовки молодшого школяра до відомого своїми труднощами підліткового віку. Така ж особливість стосується і розвитку самосвідомості в цьому віці: «В період від 7 до 12 років процес розвитку самосвідомості здійснюється плавно без помітних стрибків та криз. В цей час накопичуються психічні резерви, які підведуть самосвідомість до найважливішої її генетичної форми в підлітковому віці» [22].

Як показують численні дослідження, при переході від молодшого шкільного до підліткового віку різко зростає кількість випадків асоціальної поведінки. Однією з причин цього явища є те, що яскраво виражене прагнення підлітків до самостійності не забезпечується відповідною здатністю до саморегуляції поведінки, до усвідомлення своїх вчинків та передбачення їх можливих наслідків. Криза підліткового віку пов'язується з переоцінкою цінностей, руйнацією авторитарно засвоєних зразків поведінки, що дає початок формуванню більш гнучкої системи моральної саморегуляції поведінки. Альтернативою кризовому типу дорослішання є тип конструктивного дорослішання. При цьому руйнування раніше засвоєної системи цінностей, прояви підліткового нігілізму не виступають як неминучі. Конструктивний перехід від дитинства до дорослості характеризується не стільки вираженими суперечностями, скільки наявністю підготованих усім ходом попереднього розвитку можливостей їх розв'язання.

Підлітковий вік характеризується виникненням інтересу до свого внутрішнього світу, появою потреби у самоаналізі. Оцінки та думки дорослих вже не займають того місця, що раніше. Підліток починає стикатися з різноманітною оцінкою, яку дорослі дають явищам навколишньої дійсності, а також їх власній поведінці та їх особистості. Об'єктивна можливість вибору моральних орієнтацій дозволяє підлітку виробляти власні моральні оцінки та самооцінки. Основне протиріччя підліткового віку полягає у неспівпаданні прагнення до самостійності та наявними можливостями. Підліток ще не може виробити моральне світобачення, відповідні власні моральні переконання і не здатний здійснювати процес морального самовиховання через недостатність досвіду, об'єктивного соціального положення, недостатнього рівня розвитку абстрактного мислення. Ціннісні орієнтації, що засвоюються в процесі розвитку залежать від того, до якої діяльності залучена особистість. Умовою морального розвитку у підлітковому віці є місце дитини у колективі однолітків. Підлітковий вік є сенситивним до засвоєння «кодексу дружби».

Підлітковий вік є критичним з точки зору формування особистості. Саме в цей період відбувається перехід від зовнішньої детермінації життя та діяльності до внутрішньої, до самодетермінації та саморегуляції. Як відзначає Д. О. Леонтьєв [91], джерело та рушійні сили розвитку на шляху цих змін переміщуються всередину самої особистості, яка набуває здатності долати «обумовленість її життєдіяльності її життєвим світом», відбувається формування індивідуального світобачення, системи особистісних цінностей. Особливе значення у підлітковому віці набуває процес формування ціннісних орієнтацій особистості.

Підлітковий період відрізняється від молодшого шкільного віку тим, що у дітей у цей період формуються власні моральні погляди і переконання. У підлітків формується понятійне мислення. Йому доступне розуміння зв'язків між конкретними вчинками і якостями особистості. На основі цього виникає потреба у самовдосконаленні. Усвідомлюючи свої вищі аніж раніше розумові та фізичні сили, підлітки прагнуть самостійності та дорослості. Новий рівень моральної свідомості дозволяє їм змінити некритичне засвоєння поведінкових норм, що були характерними для дошкільного та молодшого шкільного віку, критичним. А окремо усвідомлені та внутрішньо прийняті ним моральні вимоги стають його переконаннями. Мораль підлітка якісно дуже близька до моралі дорослої людини, та все ж має ряд відмінностей. Головною серед

них є фрагментарність моральної переконаності підлітка, що обумовлює вибірковість його моральної самосвідомості.

У юнацькому віці моральна сфера особистості поступово втрачає риси «дитячості», набуваючи нових якостей, що властиві високоморальним дорослим людям. Старшокласники здатні вже мати чітке наукове поняття про мораль, про правдивість чи хибність різних моральних норм. Все це призводить юнаків до підвищення автономності моральних переконань та моральної поведінки. У старшокласників різко змінюється рівень етичної критики, що дозволяє багато чого приймати на віру. У цьому віці виникає потреба критичної переоцінки та переосмислення того, що раніше сприймалося абсолютно неусвідомлено. Слід зазначити, що моральне вдосконалення людини, що досягнуто у юнацькому віці, може продовжуватись протягом усього життя. Але з роками у моральній сфері людини вже не виникають принципово нові утворення, а відбувається лише зміцнення та вдосконалення тих рис, що з'явилися раніше.

Таким чином, моральний розвиток підростаючої особистості – це процес набуття нею моральної свободи, коли особистість поступово емансипується у своїх діях від безпосереднього впливу зовнішнього середовища та від впливу власних імпульсивних бажань. Вирішальним для переходу людини від однієї моральної стадії до іншої, вищої, є новоутворення, що виникають у процесі розвитку її інтелектуальної, потребово-мотиваційної та морально-вольової сфер.

Підсумовуючи, можна зазначити, що проблема розвитку особистості завжди була однією із актуальних проблем освіти і виховання. Процес глибинних перетворень у всіх сферах життя країни докорінним чином змінив систему вимог суспільства до особистості, що надає гостроти проблемам, пов'язаним із моральним розвитком. Особливо важливими є вивчення особливостей моральної сфери в дитячому віці, коли закладаються основи моральної саморегуляції, інтенсивно розвиваються всі елементи моральної свідомості та самосвідомості.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абраменкова В. В. Методология и принципы анализа отношений ребенка в социальной психологии детства / В. В. Абраменкова // Психологическая наука и образование. – 2001. – № 4. – С. 48-60.
2. Абраменкова В. В. Проблема отчуждения в психологии / В. В. Абраменкова // Вопросы психологии. – 1990. – №1. – С. 5-12.
3. Абрамова В. Е. Психологическая регуляция нравственно-делового общения подростков: дисс. ... канд. психол. наук: 19.00.07. / В. Е. Абрамова. – Москва, 2001. – 150 с.
4. Авдулова Т.П. Предпосылки формирования морального сознания в старшем дошкольном возрасте: дисс. ... канд. психол. наук: 19.00.13. / Т. П. Авдулова. – Москва, 2001. – 183 с.
5. Аверин В. А. Психология детей и подростков: учебное пособие / В. А. Аверин. – 2-е изд., перераб. – СПб.: Изд-во Михайлова В. А., 1998. – 379 с.
6. Азарова Л. А. Психология девиантного поведения: учеб.-метод. Комплекс / Л. А. Азарова, В. А. Сятковский. – Минск: ГИУСТ БГУ, 2009. – 164 с.
7. Алпатова П. С. Некоторые проблемы социологического анализа молодежной субкультуры / П. С. Алпатова // Методология, теория та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства : зб. наук. пр. / М-во освіти і науки України. – Харків, 2001. – С. 540–543
8. Амонашвили Ш. А. Психологические основы педагогики сотрудничества: Кн. для учителя / Ш. А. Амонашвили. – Київ : Освіта, 1991. – 111 с.
9. Аниканова А. А. Психологические факторы изменения социальных установок молодежи в социальных движениях: автореф. дис. на соиск. уч. степ. канд. психол. наук: спец. 19.00.05 «Социальная психология» / А. А. Аниканова. – Москва: Гос. ун-т упр, 2010. – 24 с.

10. Аронсон Э. Социальная психология. Психологические законы поведения человека в социуме / Э. Аронсон, Т. Уилсон, Р. Эйкерт. – СПб. : Прайм–Еврознак, 2002. – 558 с.

11. Артёмов П. М. Типологізації молодіжних субкультур: аналіз основних напрямків та нових засад / П. М. Артёмов // Соціологія майбутнього : науковий журнал з проблем соціології молоді та студентства. – 2011. – № 2. – С. 32–37.

12. Асмолов А. Г. Непройдённый путь : от культуры полезности к культуре достоинства. / А. Г. Асмолов // Культурно-историческая психология и конструирование миров. – Москва : Изд-во «Институт практической психологии», Воронеж «МОДЭК», 1996. – 687 с.

13. Балл Г.О. Діалого-культурологічний підхід як напрям гуманізації освіти / Г.О. Балл, А. Г. Волинець, С. О. Копилов // Психологія – школі : зб. матер. Другого міжрегіон. наук. практик. семінару (Рівне, 16-18 січня, 1997 року). – Київ, 1997. – С. 16–18, 76–82.

14. Балл Г.А. Системная трактовка культуры и личности в контексте концепции радиогуманизма / Г. А. Балл // Наука і освіта. – № 9/СХХVI. – 2014. – С. 26–31.

15. Балабанова Е. С. Социально-экономическая зависимость: теория, история и современность / Е.С. Балабанова – Нижний Новгород: Изд-во Нижегородского гос. ун-та, 2004. – 269 с.

16. Балдинюк О. Психолого-педагогічна характеристика підлітково-юнацьких неформальних груп / О. Балдинюк // Психолого-педагогічні проблеми сільської школи. – 2012. – Вип. 41. – С. 120–126.

17. Бауман З. Глобализация. Последствия для человека и общества: пер. с англ. / З. Бауман. – Москва: Изд-во «Весь мир», 2004. – 188 с.

18. Бауман З. Индивидуализированное общество: пер. с англ. / З. Бауман. – МОСКВА «Логос», 2005. – 390 с.

19. Бек У. Общество риска. На пути к другому модерну / У. Бек. – Москва Прогресс-Традиция, 2000. – 384 с.

20. Беляев Б.В. Психологический анализ процесса языкового перевода / Б. В. Беляев // Иностр. яз. в высш. шк. – № 2, 1963. – С. 160–173.

21. Берковиц Л. Агрессия: причины, последствия и контроль / Л. Берковиц. – СПб. : Прайм-ЕВРОЗНАК, 2001. – 441 с.

22. Бех І. Д. Особистість у просторі духовного розвитку : навч. посіб. / І. Д. Бех. – Київ : Академвидав, 2012. — 256 с.

23. Бех І. Д. Нравственность личности: Стратегия становления / И. Д. Бех. – Ровно, 1991. – 146с.

24. Бех І. Д. Моральність особистості у психологічному ракурсі / І. Д. Бех // Філософ. і соціолог. думка. – 1994. – № 3, 4. – С. 172-184

25. Бех І. Д. Особистісно зорієнтоване виховання / І. Д. Бех – Київ: ІЗМН, 2008. – 203 с.

26. Библер В. С. От наукоучения – к логике культуры: два философских введения в двадцать первый век / В. С. Библер. – Москва : Изд-во полит. литературы, 1991. – 413 с.

27. Білик О.М. Нестандартна зайнятість: виклики сьогодення / О.М. Білик // Соціально-трудова відносина: теорія і практика. – 2014. – № 1. – С. 296-300.

28. Божович Л.И. Избранные психологические труды. Проблемы формирования личности / Под ред. Д.И.Фельдштейна. – Москва : Международная пед. академия, 1995. – 212 с.

29. Боришевський М.Й. Моральність як продукт творчості й самотворення особистості / М. Й. Боришевський // Обдарована особистість: пошук, розвиток, допомога : Матеріали доповідей на Міжнар. наук.-практ. конф. – Київ, 1998.

30. Боришевський М.Й. Психологічні механізми розвитку особистості / М. Й. Боришевський // Педагогіка і психологія. – 1996. – № 3. – С. 26 – 33.

31. Бубер М. Два образа веры / Мартин Бубер / [пер. с нем]. – М. : Республика, 1995. – 464 с.

32. Булах І. С. Психологія особистісного зростання підлітка / І. С. Булах. – Київ: НПУ ім. М.П.Драгоманова, 2003. – 340 с.

33. Бурдые П. Формы капитала / П. Бурдые // Экономическая социология. – 2005. – № 3. – Т. 6. – С. 60-74.

34. Воннегут К. Бойня номер п'ять, або Хрестовий похід дітей / К. Воннегут / пер. з англ. П. Соколовського. – Київ : «Художня літ-ра», 2007. – 120 с.

35. Владимирская Е. А. Методологические подходы к исследованию подростковых субкультур / Е. А. Владимирская // Известия Российского

государственного педагогического университета им. А. И. Герцена. № 14(37): Аспирантские тетради: Научный журнал. – СПб.: ООО «Книжный дом», 2007. – С. 248-252.

36. Выготский Л.С. Собрание сочинений в 6-ти томах; Т. 2. Проблемы общей психологии / Под ред. В.В. Давыдова – Москва : Педагогика, 1982. – 504с.

37. Выготский Л. С. Педагогическая психология [Текст] / Л. С. Выготский / под ред. В. В. Давыдова. – Москва : Педагогика-Пресс, 1999. – 536 с.

38. Глебова Е. А. Западные молодежные субкультуры асоциальной направленности / Е. А. Глебова // Теория и практика образования в современном мире: материалы Междунар. науч. конф. (г. Санкт-Петербург, февраль 2012 г.). – СПб.: Реноме, 2012. – С. 6–9.

39. Глебова Е. А. Зарубежный опыт педагогической работы с молодежными субкультурами: автореф дисс. ... канд. пед. наук: спец. 13.00.01 – общая педагогика, история педагогики и образования / Е. А. Глебова – Волгоград 2013. – 231 с.

40. Гнидин О. П. Психологические особенности агрессивности и ее профилактика у субъектов из различных социальных сред: дисс. ... канд. психол. наук.: спец. 19.00.01. – общая психология, психология личности, история психологии / О.П. Гнидин. – Ставрополь, 2008. – 271 с.

41. Гогугева М. М. Специфика негативного влияния субкультуры на развитие личности подростка / М. М. Гогугева // Вестник Томского государственного пед. ун-та. – 2010. – Вып. 5 (95). – С. 153–159.

42. Головатий М. Ф. Державна молодіжна політика як феномен суспільного розвитку і нова парадигма державотворення у країнах перехідного стану / М. Ф. Головатий [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=8&n=23&c=258>.

43. Гордяскина И.В. Моральный выбор. Феномен сознания и поведения: дисс. ... канд. философ. наук: 09.00.05. / И. В. Гордяскинв. – Саранск, 2001. – 150 с.

44. Горская Г. А. Психологические условия становления младшего школьника как субъекта нравственного развития: Автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07. / Г. А. Горская. – Київ., 1991. – 20 с.

45. Государственная и корпоративная политика занятости / Под ред. Т. Малевой. – МОСКВА Московский Центр Карнеги, 1998. – 179 с.

46. Гофман И. Представление себя другим в повседневной жизни / И. Гофман. – Москва: Канон-пресс, 2000. – 302 с.

47. Гришнова Е.А. Прекаризация как проявление кризисных явлений в социально-трудовой сфере Украины: Доклад, представленный в рамках сессии «Реакция рынка труда на кризис» [Электронный ресурс] / XIV Апрельской международной науч. конф. «Модернизация экономики и общества» (Москва, 2-5 апреля 2013 г.) // Е. А. Гришнова, Е. Г. Бринцева. – Режим доступа: <http://www.gosbook.ru/node/71987>

48. Грищенко Н. І. Сучасні субкультурні утворення молоді як транслятори цінностей постіндустріального суспільства / Н. І. Грищенко // Пріоритетні напрями вирішення актуальних проблем суспільних наук: матеріали міжнародної конференції (12–13 вересня 2014 р.). – Одеса, 2014. – С. 51–54.

49. Гришнова О.А. Соціальні інновації у трудовій сфері: сутність, види, особливості реалізації в Україні / О.А. Гришнова, Г.Ю. Мішук // Демографія та соціальна економіка. – 2013. – № 2. – С. 167-178.

50. Губернський Л.В. Гуманітаризація: від культу знань – до культу мислення / Л.В. Губернський // Рідна школа. – 2003. – № 10. – С. 67-71

51. Гусейнов А. А. Мораль / А. А. Гусейнов // Общественное сознание и его формы / Предисл. и общ. ред. В. И. Толстых. – Москва: Политиздат, 1986. – С. 144-202.

52. Давыдов В. В. Виды обобщения в обучении / В. В. Давыдов. – Москва : Педагогика, 1972. – 423 с.

53. Давыдов В. В. Теория развивающего обучения. – / В. В. Давыдов. – Москва : ИНТОР, 2006. – 544 с.

54. Дёмин А. Н. Личность в кризисе занятости: стратегии и механизмы преодоления кризиса / А. Н. Дёмин. – Краснодар: Кубанский гос. ун-т, 2004. – 315 с.

55. Дикунов С.А. Трансформация занятости населения: тенденции и противоречия / С. А. Дикунов // Известия Саратовского университета. – 2011. – Т. 11. – Сер. Социология. Политология. – Вып. 2. – С. 42-44.

56. Дмитренко Л. К. Мотивація саморозвитку особистості / Л. К. Дмитренко. – Київ: Абрис, 2007. – 114 с.

57. Древаль Ю. Д. Прекаризація як феномен сучасних соціально-трудових відносин / Ю. Д. Древаль, Л. М. Лінецький // Вісник Харківського національного технічного університету сільського господарства імені Петра Василенка. – 2016. – Вип. 174. – С. 34-43.

58. Дробницький О. Г. Моральная философия: Избр. труды / Сост. Р. Г. Апресян. – Москва : Гардарики, 2002. – 523 с.

59. Дроздовський Д. Молодість, історія і субкультура: знімки контактних зон / Д. Дроздовський // Незалежний культурологічний часопис «Ї». – 2007. – № 46. – С. 19 – 24.

60. Дьяконов Г. В. Психология діалогу – наука про психічне, особистісне й духовне буття людини / Г. В. Дьяконов // Наукові студії із соціальної та політичної психології. – 2011. – Вип. 26. – С. 12–21. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nsspp_2011_26_4

61. Ермолаева Е. П. Профессиональная идентичность и маргинализм: концепция и реальность / Е. Ермолаева // Психологический журнал. – 2001. – Т. 22. – №4. – С. 51-59.

62. Журавлѐв А.Л. Специфика междисциплинарных исследований в психологии // Психологический журнал. – 2002. – Т.23. – №6. – С. 83-88.

63. Журавльова Л. П. Психологічні основи розвитку емпатії людини : автореф. дис. ... д-ра психол. наук : спец. 19.00.07 / Л. П. Журавльова. – Одеса, 2008. – 48 с.

64. Журавльова Л. П. Психологія емпатії: монографія / Л. П. Журавльова. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І Франка, 2007. – 328 с.

65. Зайцева Ю. Е. Чувство собственного достоинства как психологический феномен / Ю. Е. Зайцева: дис ... канд. психол. наук: 19.00.01. – Москва : РГБ, 2003. – 180 с.

66. Закович М. М. Культурологія: українська та зарубіжна культура / М. М. Закович. – Київ: Знання, 2007. – 468 с.

67. Закон України «Про освіту» від 05.09.2017 № 2145-VIII. Режим доступу: <http://www.osvita-konotop.gov.ua/zakon-ukra%D1%97ni-vid-05-09-2017-2145-viii-pro-osvitu.html>

68. Замула С. Ю. Профілактика впливу кримінальної субкультури на неповнолітніх засуджених у спеціальних виховних: навч.-метод. посіб. / С. Ю. Замула. – Біла Церква: ДПтСУ, 2011. – 240 с.

69. Засекіна Л.В. Структурно-функціональна організація інтелекту особистості [Текст] : автореф. ... дис... док-ра психол. наук : 19.00.01 / Л. В. Засекіна. – Київ, 2006. – 34 с.

70. Захарова А.В. Становлення особистості й професійної спрямованості учнів-випускників / А.В. Захарова // Шкільний світ. Психолог. – № 3, 2005. – С. 11–18.

71. Зеер Э.Ф. Психология профессий: Учеб. пособие для студентов вузов. – Москва Академический проект; Екатеринбург: Деловая книга, 2003. – 336 с.

72. Зливков В.Л. Професійна ідентичність та особистість педагога : навчальний посібник для студентів ВНЗ, рекомендовано МОН України / В.Л. Зливков. – Ніжин, 2014. – 131 с

73. Знаков В.В. Правда и ложь в сознании русского народа и современной психологии понимания / В. В. Знаков. – Москва : Ин-т психологии РАН, – 1993. – 116 с.

74. Зорівчак Р.П. Фразеологічна одиниця як перекладознавча категорія : на матеріалі перекладів творів української літератури англійською мовою / Р. П. Зорівчак. – Львів : Вища школа, 1983. – 172 с.

75. Іванчук М. Г. Інтегративний характер формування моральних якостей особистості молодшого школяра / М. Г. Іванчук // Педагогіка і психологія. – 2000. – №1. – С. 66-72.

76. Карпенко З.С. Психологические особенности самоопределения младших школьников: автореф. дисс. ... канд. психол. наук: 19.00.07 / З. С.Карпенко // Гос. пед. университет им. А. М. Горького. – Київ, 1989. – 24 с.

77. Киричук О. В. Формування творчої особистості вчителя в педагогічному ВНЗ / О. В Киричук . – Київ : КДП ім. М. П. Драгоманова, 2001. – 20 с.

78. Колберг Л. Развитие моральных суждений / Л. Колберг. – Москва : Интерпракс, 1995. – С. 40-42.

79. Колот А.М. Трансформація інституту зайнятості як складова глобальних змін у соціально-трудовій сфері: феномен прекаризації [Електронний ресурс] / А.М. Колот // Офіційний сайт КНЕУ імені В. Гетьмана. Факультет управління персоналом та маркетингу. – Режим доступу: http://fm.kneu.edu.ua/ua/depts3/k_upravlinnja_personalom.

80. Корчакова Н. В. Психологічні особливості особистісної самопрезентації в молодшому шкільному віці : дис. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.07 / Н. В. Корчакова. – Ів.-Франківськ, 2004. – 207 с.

81. Корчакова Н. В. Вікова генеза просоціальності особистості : дис. ... д.-ра психол. наук : спец. 19.00.07 / Н. В. Корчакова. – Київ, 2018. – 565 с.

82. Крайг Г. Психология развития / Г. Крайг. – СПб. : Питер, – 2000. – 992 с.

83. Костюк Г. С. Избранные психологические труды / Г. С. Костюк. – Москва: Педагогика, 2008. – 301 с.

84. Кулагина И. Ю. Личность школьника от задержки психологического развития до одаренности: учебное пособие [для студентов и преподавателей] / И. Ю. Кулагина. – Москва : ТЦ «Сфера», 1999. – 192 с.

85. Кулакова Л. М. Фрмування почуття власної гідності у молодших школярів в умовах навчальної діяльності : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 / Л. М. Кулакова; НАПН України, Ін-т психології ім. Г. С. Костюка. – Київ, 2015. – 22 с.

86. Кустарёв А. С. Социальное время и социальная политика в XXI веке: Специализированная информация / РАН ИНИОН. Центр социальных научно-информационных исследований / А. С. Кустарёв. – Москва: ИНИОН, 2002. – 72 с.

87. Лазурский А. Ф. Альтруизм // Психология личности: Тексты. – Москва: Изд-во МГУ, 1982. – С. 15-21.

88. Лальман Ж. От труда к занятости: двойной поворот проблемы / Ж. Лальман // Журнал социологии и социальной антропологии. – 1999. – Т. 2. – №2. – С. 128-139.

89. Леонтьев А.А. Восприятие текста как психологический процесс / А. А. Леонтьев // Психолінгвістическа і лінгвістическа природа тексту і особенности его восприятия. – Киев : КГУ, 1979. – С. 18–19.

90. Леонтьев А. Н. Проблемы развития психики. – / А. Н. Леонтьев. – Москва : Изд-во МГУ, 1981. – 584 с.

91. Леонтьев Д. А. Психология смысла: природа, строение и динамика смысловой реальности / Д. А. Леонтьев. – Москва : Смысл, 1999. – 487 с.

92. Ливингстоун К. Ролевые игры в обучении иностранным языкам : методический материал / предисл. на рус. яз. и прил. Н.И. Гез / К. Ливингстоун. – Москва : Высш. шк., 1988. – 127 с. (Пер. изд. : Role Play in Language Learning / Carol Livingstone).

93. Лийметс Х. Й. Как воспитывает процесс обучения? / Х. Й. Лийметс – Москва : Знание, 2002. – 98 с.

94. Логвинова М. И. Молодёжные субкультуры: психологические аспекты / М. И Логвинова, Т. И. Логвинова // Научно-методический электронный журнал «Концепт». – 2016. – Т. 17. – С. 569–573.

95. Локк Дж. Сочинения : в 3 т. / Джон Локк. – Москва, 1985. – Т. 1 : Опыт о человеческом разумении. – 582 с.

96. Магун В.С. Смена диапазона /В.С. Магун // Отечественные записки. – 2003. – №3.

97. Майерс Д. Социальная психология / Д. Майерс. 4-е междунар. изд. – СПб. : Прайм-Еврознак, 2004. – 510 с.

98. Максименко С.Д. Генетическая психология : Методологическая рефлексия проблем развития в психологии : [монография] / Сергій Дмитрович Максименко. – М. : „Рефл-бук”, К. : „Ваклер”, 2000. – 320 с

99. Малахов В. А. Этика: Курс лекцій : Навчальний посібник. / В.А. Малахов. – 3-ге вид. – Київ : Либідь, 2001. – 384 с.

100. Маркова А. К. Психология профессионализма / А. К. Маркова. – Москва, 1996. – 192 с.

101. Мейерхольд И.С. Психологические факторы педагогической науки / И. С. Мейерхольд. – Казань: Изд-во Казанского ун-та, 2006. – 151 с.

102. Михальчук Н.О. Психологічна підготовка майбутнього викладача як необхідна умова гуманізації вищої школи / Н.О. Михальчук, О.М. Мазурок // Наука, освіта, суспільство очима молодих: Матеріали II Міжнародної науково-прак. конф. студентів та молодих науковців, 13–14 травня 2009 р., м.Рівне. – Рівне : РДГУ, 2009. – С. 130–131.

103. Михайлова Е. С. Коммуникативный и рефлексивный компоненты и их соотношение в структуре педагогических способностей : дис. канд. психол. наук : 19.00.01 / Е. С. Михайлова. – Ленинград : Слово, 1990. – 238 с.

104. Михальчук Н.О. Науково-організаційні засади підготовки спеціалістів для роботи в психологічній службі / Н.О. Михальчук, Н.О. Хупавцева // Актуальні проблеми практичної психології : Матеріали науково-практ. конференції “Актуальні проблеми практичної психології” в Ін-ті психології, історії та соціології Херсонського державного ун-ту 23–24 квітня 2009 р. – Ч. 2. – Херсон : ПП Вишемирський В.С., 2009. – С. 86–93.

105. Молчанова Е. В. Формирование волевого компонента чувства собственного достоинства у учащихся младшего школьного возраста : автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.02 / Е. В. Молчанова. – Майкоп, 2008. – 26 с.

106. Москаленко В. Соціалізація особистості / В. Москаленко. – Київ: Фенікс, 2013. – 540 с.

107. Муздыбаев К. Переживание времени в период кризисов / К. Муздыбаев. Психологический журнал. – 2000. – Т. 21. – №4. – С. 5-21.

108. Муздыбаев К. Измерение надежды / К. Муздыбаев // Психологический журнал. – 1999. – Т.20. – №4. – С. 26-35.

109. Муздыбаев К. Переживание бедности как социальной неудачи: атрибуция ответственности, стратегии совладания и индикаторы депривации // Социологический журнал. – 2001. – №1. – С. 5-32.

110. Мусатов С.О. Основи психології спілкування: Матеріали до програми «Психологія. 11 клас. Профільний рівень» / С.О. Мусатов // Практична психологія та соціальна робота. – 2012. – № 2. – С. 69–80.

111. Нагорна Г.О. Стратегічні і тактичні підходи до формування професійного мислення у майбутніх вчителів / Г. О. Нагорна // Педагогіка і психологія. – 1996. – № 1. – с. 125-133.

112. Найдёнова Л. А. О рефлексивном аспекте индивидуального и совместного решения творческих задач / Л. А. Найдёнова, М.И. Найдёнов // Человек – творчество – компьютер : тезисы доклада к VIII международному конгрессу по логике, философии и методологии науки. – Ч. 1. – М., 1987. – С. 175–179.

113. Озерникова Т.Г. Принуждение к труду в переходной экономике / Т. Г. Озерникова // Вопросы экономики. – 2003. – № 9. – С. 100-110.

114. Орлов А.Б. Психологічні аспекти педагогічної діяльності. – Київ: Знання, 2004. – 36 с.

115. Павелків В. Р. Аналіз вивчення деформованої соціалізації як мотиву девіантної поведінки в умовах включення особистості до простору субкультури / В. Р. Павелків // Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology, III(33), Issue: 66, 2015. – С. 75-79.

116. Павелків В. Р. Зміна рівня вираженості особистісних деструкцій у представників молодіжних субкультур після впровадження превентивно-корекційної роботи / В. Р. Павелків // Психологія: реальність і перспективи : зб. наук. пр. Рівнен. держ. гуманіт. ун-ту. / упоряд.: Р. В. Павелків, Н. В. Корчакова. – Рівне : РДГУ, 2019. – Вип. 12. – С. 176–184.

117. Павелків В. Р. Психогенеза агресивної та деструктивної поведінки в підліткових субкультурах: дис. ...д-ра псих. наук 19.00.07 – педагогічна та вікова психологія / В. Р. Павелків. – Київ – 2019. – 475 с.

118. Павелків Р. В. Формування та розвиток здатності до моральної рефлексії в процесі активного соціально-психологічного навчання молодших школярів / Р. В. Павелків // Психологія : реальність і перспективи : Збірник наукових праць. Випуск 8. // упоряд. Р.В. Павелків; ред. кол. : Р.В. Павелків, В.І. Безлюдна, Н. В. Корчакова. – Рівне : РДГУ, 2017. – С 5-10.

119. Петровский В. А. Личность в психологии: парадигма субъективности / В. А. Петровский. – Ростов-на-Дону : Феникс, 1996. – 512 с.

120. Пиаже Ж. Избранные психологические труды. / Ж. Пиаже. – Москва. – : Международная педагогическая академия, 1994. – 690 с.

121. Подольська Є. А. Соціологія: 100 питань – 100 відповідей / Є. А. Подольська Т. В. Подольська. – Київ : Інкос, 2009. – 352 с.

122. Програма «Нова українська школа» у поступі до цінностей: Київ, 2018. – 40 с.

123. Психологический словарь / Под ред. В.В. Давидова, А.В.Запорожца, Б. Ф. Ломова и др. 1-е изд. – Москва : Педагогика, 2003. – 448 с.

124. Рибалка В.В. Проблеми розвитку психологічної культури майбутнього професіонала / В. В. Рибалка // Теорія і практика управління соціальними системами: Щоквартальний науково-практичний журнал. – Харків: НТУ “ХПИ”.– 2002, №2. – С. 74-80.

125. Розмаинский И. В. Динамика общественной идеологии как фактор экономико-институциональных изменений / И. В. Розмаинский // Трансформация экономических институтов в постсоветской России. / Под ред. Р. М. Нуреева. – Москва МОНФ, 2000. – С. 25-31.

126. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии / С. Л. Рубинштейн: В 2 т. – Москва: Педагогика, 2009. – Т. 1 – 485 с.

127. Савчин М. В. Психологічні основи розвитку відповідальної поведінки особистості: дис... д-ра психол. наук: 19.00.07 / Інститут педагогіки і психології професійної освіти АПН України / М. В. Савчин. – Київ, 1997. – 410 с.

128. Савченко О. Д. Дидактика початкової школи / О. Д. Савченко. – Київ : Абрис, 2007. – 412 с.

129. Садокова А. В. Влияние индивидуальных характеристик эмоционально-личностной сферы на развитие моральной компетентности: дисс. ... канд. психол. наук: 19.00.13. / А. В. Садокова. – Москва, 2001. – 161 с.

130. Селінджер Дж.Д. Над прірвою у житі / Дж. Д. Селінджер / в укр. пер. О. Логвиненка. – Київ : Молодь, 1984. – 272 с.

131. Семенов И. Н. Проблемы рефлексивной психологии решения творческих задач / И. Н. Семенов.– М.: Педагогика, 2000. – 210 с.

132. Семиченко В.А. Психологічна структура педагогічної діяльності / В. А. Семиченко, В.С. Заслуженюк. – Київ : ВПЦ «Київ. ун-т.», 2000. – 217 с.

133. Селигман М. Как научиться оптимизму / М. Селигман. – Москва, Вече, 1997.

134. Ситникова Е. Н. Сущность субкультурной грамотности подростка / Е. Н. Ситникова <https://www.science-education.ru/pdf/2013/3/366.pdf>

135. Смутьсон М.Л. Психологія розвитку інтелекту в ранній юності: дис. ... доктора психол. наук : 19.00.07 / Марина Лазарівна Смутьсон. – Київ: Інститут психології імені Г.С.Костюка АПН України, 2002. – 461 с.

136. Соколов М. Субкультурное измерение социальных движений: когнитивный подход / М. Соколов // Молодежные движения и субкультуры Санкт-Петербурга / Под ред. В. В. Костюшева. – СПб.: Норма, 1999. – С. 9–23.

137. Соколов М. К. Как писать этнографию молодежной субкультуры / [Электронный ресурс] / М. К. Соколов – Режим доступа <http://subculture.narod.ru/texts/unpublished/sokolov.htm>

138. Соловцова Е. Е. Механизм психической регуляции нравственных аспектов деятельности младших подростков: дисс. ... канд. психол. наук:19.00.07. / Е. Е. Соловцова. – Москва,1999. – 190 с.

139. Социально-психологическая динамика в условиях экономических изменений / отв. ред.: А. Л. Журавлёв, Е. В. Шорохова. – Москва Изд-во Ин-та психологии РАН, 1998. – 295 с.

140. Сухомлинський В. О. Вибрані твори: у 5 т. / В. О. Сухомлинський – Київ: Радянська школа, 1977. – Т.4. – 640 с.

141. Сэв Л. К. К проблеме развития личности / Л. К. Сэв: Пер. с франц. – Москва : Просвещение, 2009. – 240 с.

142. Татур Ю.Г. Компетентностный подход в описании результатов и проектировании стандартов высшего профессионального образования / Ю.Г. Татур // Материалы ко второму заседанию методологического семинара. Авторская версия. – Москва: Исследовательский центр проблем качества подготовки специалистов, 2004. – 17 с.

143. Тедески Дж. Основы социальной власти и социального влияния / Дж.Тедески, М. Неслер // Иностранная психология. – Т. 2. – 1994, №2(4). – С. 20-31.

144. Теплов Б.М. Избранные труды [Текст] : [в 2 т.] / Борис Михайлович Теплов // [ред.-сост. Н.С. Лейтес]. – Т. 1. – Москва : Педагогика, 1985. – 325 с.

145. Тихонова Н. Е. Факторы социальной стратификации в условиях перехода к рыночной экономике / Н. Е. Тихонова. – Москва РОССПЭН, 1999. – 320 с.

146. Ткаченко О. М. Принципи і категорії психології О. М. Ткаченко. – Київ: Вища школа, 1999. – 220 с.

147. Франкл В. Психотерапия на практике / В. Франкл. – 2018. – Электронный ресурс. Режим доступа: https://www.koob.ru/frankl_viktor/psihoterapia_na_praktike.

148. Хекхаузен Х. Мотивация и деятельность / Х. Хекхаузен. – 2-е изд. – СПб. : Питер; Москва: Смысл, 2003. – 860 с.

149. Хижный Э.К. Новая модель занятости и становление глобального рынка труда / Э.К. Хижный // Нестандартные формы занятости в промышленно развитых странах: Пробл.-тематический сб. / ИНИОН РАН. – Москва, 1999. – С. 8-60.

150. Холодная М.А. Психология интеллекта. Парадоксы исследования [Текст] / Марина Александровна Холодная / [2-е изд., перераб. и доп.]. – СПб. : Питер, 2002. – 272 с.

151. Царахова Н. В. Девиации в субкультуре современной российской молодежи / Н. В. Царахова // Вестник Адыгейского государственного университета. – 2015. – Вып. 2 (158). – С. 233–238.

152. Циба В. Т. Соціалізація особистості: виховання характеру / В. Т. Циба // Теоретико-методологічні проблеми генетичної психології: Матер. Міжнар. наук. конф. – Т. 3. – Київ : Міленіум, 2002. – С. 226-230.

153. Чиренко Н. В. Почуття власної гідності : критерії та показники / Н. В. Чиренко // Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді : зб. наук. пр. – Вып. 12. – Ін.-т проблем виховання. – Київ, 2008. – С. 115-119.

154. Шабанов Л. В. Социально-психологические характеристики молодежных субкультур: социальный протест или вынужденная маргинальность / Л. В. Шабанов. – Томск: Томский гос. ун-т, 2005. – 399 с.

155. Шабанова М. Социология свободы: Трансформирующееся общество / М. Шабанова. – Москва Московский общественный научный фонд, 2000. – 314 с.

156. Шевчук А.В. О будущем труда и будущем без труда / А.В. Шевчук // Экономическая социология. – 2005. – Т.6. – № 3. – С. 11-24.

157. Эльконин Д. Б. Психология развития / Д. Б. Эльконин. – Москва: Издательский центр «Академия», 2001. – 144 с.

158. .Юнг К. Психологические типы / Карл-Густав Юнг / [пер. с нем.]. – Минск : ООО “Попурри”, 1998. – 656 с.

159. Якобсон С. Г. Психологические проблемы этического развития детей. / С. Г. Якобсон. – Москва : Педагогика, 1984. – 143 с.

160. Яцюк Н. О. Психологічний аналіз механізмів моральної саморегуляції / Н. О. Яцюк // Психологія : реальність і перспективи. – 2015. – Вып. 5. – С. 155-162.

161. Aquilanti T.M., Leroux J. An integrated model of outplacement counseling // *Journal of Employment Counseling*. 1999. Vol. 36. № 4. P. 177-192.

162. Aloise-Young P. The development of self-presentation: self-promotion in 6- to 10-year-old children / P. Aloise-Young // *Social cognition*. – 1993. – Vol. 11, № 2. – P. 201-222.

163. Arthur M.B. The boundaryless career: A new perspective for organizational inquiry / M.B. Arthur // *Journal of Organizational Behavior*. – 1994. – Vol. 15. – P. 295-306.

164. Banerjee R. Children's understanding of self-presentational display rules: association with mental-state understanding / R. Banerjee, N. Yuill // *British Journal of Developmental Psychology*. – 1999. – Vol.17, № 2. – P. 111-124.

165. Barclay P. Partner choice creates competitive altruism in humans / P. Barclay, R. Willer // *Proc Biol Sci*. – 2007 Mar 7; 274(1610) P. 749–753.

166. Botto S. V. Sensitivity to the evaluation of others emerges by 24 months // S. V. Botto, P. Rochat // *Developmental Psychology*, 2018. – 54(9), P. 1723–1734.

167. Bryan C. J. “Helping” ver-sus “being a helper”: Invoking the self to increase helping in young children / C. J Bryan, A. Master, G. M. Walton // *Developmental Science*, 2014. – 16 (6). – P. 952-995.

168. Carlston D.E. Associated systems theory : A systematic approach to the cognitive representation of persons and events / D.E. Carlston // [in R.S. Wyer (Ed.) *Advances in Social Cognition*]. – Vol. 7 : *Associated Systems Theory*. – 1994. – Hillsdale, N-Y : Erlbaum – P. 1–78.

169. Crick N. A review and reformulation of Social information-processing mechanisms in children social adjustment / N. Crick, K. Dodge // *Psychological Bulletin*. – 1994. – Vol.115, №1. – P.74-101.

170. Crick N. Children's perceptions of their peer experiences : Attributions, loneliness, social anxiety, and social avoidance / N. Crick, G. Ladd // *Developmental Psychology*,1993. – Vol. 29, №2. – P. 244-254/

171. Dahl A. Domain differences in early social interactions / A. Dahl, J. J. Campos // *Child. Development*. – 2013. – Vol. 84. – P. 817–825.

172. Darity W.Jr. Social psychology, unemployment and macroeconomics / W.Jr. Darity, A.H. Goldsmith // *Journal of Economic Perspectives*. – 1996. –Vol.10. №1. – P. 121-140.

173. Darity W.Jr. Unemployment, social psychology, and unemployment hysteresis / W. Jr. Darity, A. H. Goldsmith // *Journal of Post Keynesian Economics*. – 1993. –Vol.16. – №1. P. 55-73.

174. Dooley D. Personal and aggregate unemployment and psychological symptoms / D.Dooley, R.Catalano , K. Rook // *Journal of Social Issues*. – 1988. Vol.44. – №4. P. 107-123.

175. Eby L.T. Job loss as career growth: Responses to involuntary career transitions / L. T. Eby, K. Buch // *Career Development Quarterly*. – 1995. – Vol.44. – №1.

176. Elder G. H. Economic stress in lives: developmental perspectives / G. H. Elder, A. Caspi // *Journal of Social Issues*. –1988. – Vol.44. –№4. – P. 25-45.

177. Engelmann J.M. Young children care more about their reputations with ingroup members and potential reciprocators / J.M.Engelmann H. Over, E. Herrmann, M. Tomasello // *Developmental Science* 2013. – 16(6): P. 952-958.

178. Engelmann J.M. Chimpanzees trust conspecifics to engage in low Acost reciprocity / J. M. Engelmann, E. Herrmann, M. Tomasello // *Proc Biol Sci*. – 2015 Feb 22;282(1801):20142803. doi: 10.1098/rspb.2014.2803

179. Engelmann J. M. The influence of reputational concerns on children's prosociality / J. M. Engelmann, D. J. Rapp // *Current Opinion in Psychology* – 2018, 20: P. 92–95.

180. English vocabulary. Electronic resource. Access mode : <http://www.multitran.ru>.

181. Feather N.T. Expectancy-value theory and unemployment effects / N. T. Feather // *Journal of Occupational & Organizational psychology*. – 1992. – Vol.65. –№4. – P. 315-340.

182. Feather N.T. The effects of unemployment on work values and motivation / N. T Feather // *Work motivation* / Ed. by U. Kleinbeck, et al. Hillsdale, New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates, Publ., 1990. P. 201-229.

183. Fiske S.T., Taylor S.E. *Social Cognition* [Text] / S.T. Fiske, S.E. Taylor. – New York : McGraw-Hill. – 1991. – 156 p.

184. Fryer D. Psychological of material deprivation: why does unemployment have mental health consequences? / D. Fryer // *Understanding unemployment: new perspectives on active labour market policies* / Ed. by E. McLaughlin. L.: Routledge, 1992. P. 103-125.

185. Gardner H. Multiple intelligences: the theory in practice / Howard Ear Gardner. – N-Y. : Basic Books. – 1993. – 463 p.

186. Gottfredson M. Holland's contributions to vocational psychology: a review and evaluation / M. Gottfredson, L. John // *Journal of Vocational Behavior*. 1999. Vol.55. №1. P. 15-40.

187. Hepach R. Young Children Sympathize Less in Response to Unjustified Emotional Distress / R. Hepach, A. Vaish, M. Tomasello // *Develop. Psychology*. – 2013. – Vol. 49. – No. 6. – P.1132–1138.

188. Hilton J.L. Stereotypes [Text] / J.L. Hilton, W. von Hippel. – *Annu : Rev. Psychol.* – 1996. – Vol. 47. – P. 237–271.

189. Fu G. Young children with a positive reputation to maintain are less likely to cheat // G. Fu, G. D. Heyman, M. Qian, T Guo, K. Lee // *Dev. Sci.* – 2016 Mar;19(2): P. 275-283. doi: 10.1111/desc.12304.

190. Herrmann E. Children engage in competitive altruism / E. Herrmann, J. M. Engelmann, M. Tomasello // *Journal of Experimental Child Psychology*. – 2019. – P. 176–189.

191. Jahoda M. Economic recession and mental health: some conceptual issues / M. Jahoda // *Journal of Social Issues*. 1988. Vol.44. №4. P. 13-23.

192. Jahoda M. Reflections on Mariental and after / M. Jahoda // *Journal of Occupational & Organizational psychology*. – 1992. – Vol.65. – №4. – P. 355-358.

193. Jahoda M. Work, employment, and unemployment: values, theories, and approaches in social research / M. Jahoda // *American Psychologist*. 1981. – Vol. 36. – №2. – P. 184-191.

194. Jones E. E. Toward a general theory of strategic self-presentation / E. E. Jones, T.S. Pittman // *Psychological and Social Psychology Bulletin*. – 1981. – Vol.4, № 1. – P.200-206.

195. Kanfer R. Job search and employment: a personality-motivational analysis and meta-analytic review / R. Kanfer, C.R. Wanberg, T. M. Kantowitz // *Journal of Applied Psychology*. – 2001. – Vol. 86. – №5. – P. 837-855.

196. Kihlstrom J.F. Social Intelligence [Electronic resource] / J. F. Kihlstrom, N. Cantor. – Access mode : http://istsocrates.berkeley.edu/~kihlstrom/social_intelligence.htm
197. Latack J. C. After the ax falls: job loss and career transition / J. C. Latack, J. Doizer // *Academy of Management Review*. – 1986. – Vol.11. – №2. P. 375-392.
198. Leary M., Kowalski R. Impression Management: a literature review and two-component model / M. Leary, R. Kowalski // *Psychological Bulletin*. – 1990. – Vol. 107, № 1. – P.34-47.
199. Leimgruber K. L. Young children are more generous when others are aware of their actions / K. L. Leimgruber, A. Shaw, L.R. Santos, K. R. Olson. // *PLoS One*. 012;7(10):e48292. doi: 10.1371/journal.pone.0048292. Epub 2012 Oct 31.
200. Liszkowski U. Twelve- and 18-month-olds point to provide information for others / U. Liszkowski, M. Carpenter, T. Striano, M. Tomasello // *Journal of Cognition and Develop.* – 2006. – Vol. 7 (2). – P. 173–187.
201. Maslow A. H. Our maligned animal nature. *Jour. of Psychol* / A.H. Maslow – 1949, P. 28, 273–278.
202. Milinski M. Reputation, a universal currency for human social interactions / M. Milinski // *Philos Trans R Soc Lond B Biol Sci*. – 2016 Feb 5; P. 371(1687): 20150100. doi: 10.1098/rstb.2015.0100.
203. Nichols S. The role of social understanding and empathic disposition in young children’s responsiveness to distress in parents and peers / S. R. Nichols, M. Svetlova, C. A. Brownell // *Cognition, Brain, & Behavior*. – 2009. – Vol. 4. – P. 449–478.
204. Over H. The influence of group membership on young children’s prosocial behaviour / H. Over // *Current Opinion in Psychology*. – P. 17-20.
205. Osipow S. H. Career issues through the life span / S. H. Osipow // *Psychology and work: Productivity, Change, and Employment*. Washington: APA, 1989. P. 141-168.
206. Rapp D. J. Young Children’s Reputational Strategies in a Peer / D. J. Rapp // *Group Context* 2019 – Vol. 55, No. 2, 329–336.
207. Rogers C.R. Freedom to learn for the 80’s / C. R. Rogers. – N.-Y. : Columbus, 1983. – 122 p.

208. Salinger J.D. *The Catcher in the Rye* / J.D. Salinger. – OCR & Spellcheck : Aerius, 2003. – 91 p.

209. Schlenker B. *Self-identification: toward an integration of the private and public self / Public self and private self* / R. Baumeister (Ed.). – New York: Springer-Verlag, 1986. – P. 21-62.

210. Selman R., Lavin D. Brion-Meisels S. “Troubled children’s use of self-reflection” // *Social-cognitive development in Context/Serafica F.(Ed).* – Methuen, London, 1982. – P.52-68.

211. Silver I. *Pint-sized public relations: Developing reputation management* / I. Silver, A. Shaw // *Trends in Cognitive Science.* – 2018. – 22. – P. 277-279.

212. Svetlova M. *Toddlers' Prosocial Behavior: From Instrumental to Empathic to Altruistic Helping* / M. Svetlova, S. Nichols, C. Brownell // *Child. Develop.* – 2010. – Vol. 81 (6). – P. 1814–1827.

213. Super D. E. *Developmental career assessment and counseling: The C-DAC model* / D.E Super, W.L. Osborne, D.J.Walsh, S. D. Brown, S.G. Niles // *Journal of Counseling & Development.* –1992. –Vol.71. – №1. –P. 74-80.

214. Sternberg R.J. *Social intelligence and decoding skills in nonverbal communication* / R.J. Sternberg, H.G. Smith // *Social Cognition.* – 1985. – № 3. – P. 168–192.

215. *The psychological and social consequences of unemployment. Report prepared by the study group of the 1984/1985 coordinated research programme.* Strasbourg, 1987.

216. Vonnegut K. *Slaughterhouse-Five or The Children’s Crusade: A Duty-Dance with Death* / K.Vonnegut. – N.-Y : Novels, 2006. – 78 p.

217. Wanberg C.R., Watt J.D., Rumsey D.J. *Individuals without job: an empirical study of job-seeking behavior and reemployment* / C.R Wanberg, J.D.Watt, D.J.Rumsey // *Journal of Applied Psychology.* 1996. Vol.81. №1. P. 76-87

218. Warr P. *Work, unemployment, and mental health* / P. Warr Oxford: Oxford university press, 1987. 361 p.

219. Warneken F. *Extrinsic Rewards Undermine Altruistic Tendencies in 20–Month–Olds* / F. Warneken, M. Tomasello // *Develop. Psychology.* – 2008. – Vol. 44, No. 6. – P. 1785–1788.

220. Warneken F. Parental Presence and Encouragement Do Not Influence Helping in Young Children / F. Warneken, M. Tomasello // *Infancy*, 2013. – Vol. 18 (3). – P. 345–368.

221. Watling D. Children's differentiation between ingratiation and self-promotion / D. Watling, R. Banerjee : DOI:10.1111/j.1467-9507.2007.00406.x

222. Weiner B. An attributional theory of achievement motivation and emotion / B. Weiner // *Psychological Review*. – 1985. – Vol.92. – №4. – P. 548-573.

Наукове видання

ОСОБИСТІТЬ У КОНТЕКСТІ МОРАЛЬНОГО ТА ПРОФЕСІЙНОГО ЗРОСТАННЯ

МОНОГРАФІЯ

Друкується в авторській редакції

Підписано до друку 10.12.2018. Формат 60x84 1/16.
Друк лазерний. Папір офсетний. Гарнітура Times New Roman.
Умовн. друк. арк. 12 Тираж 300 прим.

ТОВ «Центр учбової літератури»
вул. Лаврська, 20 м. Київ

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 2458 від 30.03.2006 р.